

Відгук
офіційного опонента
доктора історичних наук, старшого наукового співробітника
відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Романа Йосиповича Голика
на дисертаційну роботу
КАНТОРА МАРКА СЕМЕНОВИЧА
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В XVI СТ.
У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1863 – 1939 РОКІВ
подану на здобуття наукового ступеня
доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія
Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Актуальність дисертації. Вивчення історіографічної спадщини з погляду зафіксованих у ній образів історичних явищ, подій та процесів та її впливу на специфіку історичної пам'яті та національної свідомості народів – один з провідних напрямів сучасних студій як у царині історії світової історичної науки, так і в галузі історії понять та уявлень. Історична думка й пам'ять Центрально-Східної Європи була і є точкою перетину й конкуренції різних етнонаціональних політичних проєктів, наукових та культурних осередків, а отже різних образів/візій історії та її постатей. Тому вона дедалі більше привертає увагу дослідників різних дисциплін як модель мультикультурної взаємодії і протиставлення різних, а зокрема української та польської, культур та спільнот. Особливо важливою у діалозі польської та української історіографічних традицій була проблема козащини, яка, з одного боку, зближувала, а з іншого розділяла історіографічні дискусії, залишаючись значущою для української суспільної та історичної самосвідомості. Звернення до цього кола питань робить тему дисертації М. С. Кантора дуже актуальною для сучасної української історичної науки.

Ступінь наукової обґрунтованості результатів, сформульованих в роботі, їх наукова новизна. У дисертаційній роботі М. С. Кантор вперше комплексно й системно проаналізував особливості трактування історії козацтва XVI ст. у працях польських істориків, визначивши вплив на них

суспільно-політичного й інтелектуального дискурсу 1863–1939 рр. Отримані результати достовірні й належно обґрунтовані. Проведено ретельну, скрупульозну роботу з великою джерельною базою, ґрунтовно проаналізовано та верифіковано значний комплекс матеріалів за темою дослідження. Проміжні й узагальнюючі висновки було попередньо представлено у наукових публікаціях (зокрема у 7 наукових статтях, 5 з яких вміщені у фахових виданнях), виступах на конференціях та наукових семінарах.

Оцінка змісту, завершеності й оформлення дисертації

Назва дисертаційної роботи сформульована чітко й зрозуміло. Структура праці логічна та послідовна. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури

У *вступі* визначено ключові питання дисертаційної праці : актуальність дослідження; його мету, завдання, об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі; практичне значення, продемонстровано апробацію отриманих результатів у наукових публікаціях та наукових конференціях; подано структуру дисертації.

У *першому розділі* «**Стан наукової розробленості проблеми, джерельна база та методологія дослідження**» здобувач критично аналізує джерельну базу, історіографію та подає основні методи дослідження.

Джерельну базу дослідження (підрозділ 1. 1) дисертації автор аналізує крізь призму двох типів матеріалів: неопубліковані архівні матеріали та праці, що вийшли друком у вигляді книг і статей. Зокрема, увагу дисертанта привертають особові справи польських істориків та справи, що висвітлюють діяльність польських історичних товариств та університетських кафедр з Державного архіву Львівської області, Центрального державного історичного архіву України у Львові, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, архіву Ягеллонського університету, відділу рукописів бібліотеки Польської академії вмінь та Польської академії наук у Кракові, Архіву нових актів у Варшаві. З іншого боку, основними джерелами дисертації

стали опубліковані праці істориків зі львівського та краківського історичних середовищ (від М. Бобжинського до А. Прохаски і Л. Кубалі, Ф. Равіти-Гавронського), які дисертант загально характеризує у цьому розділі. У кожному разі, використання неопублікованих джерел з Східної і Західної Галичини, як також зі столиці міжвоєнної Польщі, з різних осередків польського історіографічного життя, дозволяє ширше подивитися на проблему у порівняльному вимірі, і є позитивною стороною роботи.

Історіографія проблеми (підрозділ 1.2) охоплює праці українських та польських дослідників довоєнної польської історіографії та її українських проблем (передовсім роботи О. Рудої, А. Стемпніка, Є. Матерніцького, Л. Зашкільняка), та, з іншого боку, розкриє досягнення повоєнного польського козакознавства (від П. Ясеніци до В. Серчика та ін.). Результат аналізу цих праць дозволяє дисертантові говорити про відсутність окремої роботи, що вивчала б «відображення історії українського козацтва до кінця XVI ст. у працях польських істориків з кінця XIX ст. до 1939 р.», тобто тему дисертаційного дослідження.

Методологічними принципами дисертації (підрозділ 1. 3) виступають принципи системності, об'єктивності, всебічності, історизму, наукового плюралізму, опори на джерельний матеріал, докладного простеження та відтворення усіх найдрібніших образів і формулювань першоджерел, методи аналізу й синтезу, дедукції, індукції, порівняння, типологізації, узагальнення, комплексного аналізу. Застосовано також історико-динамічний, історико-діахрональний, порівняльно-типологічний методи. Кожен з принципів та методологічних напрямків ретельно викладений з погляду застосування у дисертації.

У другому розділі дисертаційного дослідження висвітлені «Початки українського козацтва та його історія в першій половині XVI ст. у працях польських істориків 1863–1939 рр. ». Тут автор простежує еволюцію поглядів на генезу козацтва (підрозділ 2.1) у працях польських дослідників, починаючи від А. Левицького, Л. Кубалі, Т. Корзона, Ф. Равіти-Гавронського,

Ф. Конечного тощо, розглядаючи їхні концепції у порівнянні одна з одною, звертаючи увагу подібності й розбіжності їхніх історіографічних конструкцій. Зокрема, автор дисертації приходить до проміжного висновку, що польські дослідники, оцінюючи козацтво, виходили водночас з двох міфологем: з одного боку, акцентували на азійському, тюркському походженні козацтва, зображаючи його первісно анархічною й небезпечною сукупністю грабіжників, демонстрували його іншість в контексті Речі Посполитої, та серед українського етнічного простору, а з іншого – продовжували сентиментальні уявлення про козаків як вільних людей, лицарів свободи. Це спостереження – одне з методологічно ключових для розуміння козацтва у польській історичній думці XIX – першої половини XX ст.

У *третьому* розділі дисертації вивчається «Українське козацтво другої половини XVI ст. у баченні польських істориків». Тут, як слушно зауважує М. Кантор, увага польських історіографів кінця XIX – першої половини XX ст. була зосереджена довкола питань заснування й функціонування Запорізької Січі, ролі козацького фактору у взаєминах Речі Посполитої з Османською імперією та Молдовським князівством – отже, довкруг воєнної історії. Польських істориків, за спостереженнями дисертанта, також цікавила діяльність козацьких очільників, ініціаторів козацьких масових рухів (князь Д. Вишневецький-Байда, І. Підкова, Я. Оришевський, К. Косинський, С. Наливайко та Г. Лобода)

У *четвертому* розділі праці йдеться про «Козацькі повстання кінця XVI ст. в оцінках польських вчених 1863–1914 рр.», зокрема про повстання під проводом С. Наливайка. Тут важливою є думка автора про ідеологічне підґрунтя образу козацьких повстань у польській історичній пам'яті та історіографічній традиції XIX – початку XX ст. (за цікавою й слушною думкою автора дисертаційної праці, «"чорна легенда" кривавих бунтів варварських мас.» й «диких, кровожерливих ватажків, зграй грабіжників» (зокрема С. Наливайка) стала «темним» тлом для демонстрації в позитивних барвах польських військ та лідерів, зокрема гетьмана Станіслава

Жолкевського». Це, як зауважує дисертант, слугувало патріотичним виміром польської історіографічної думки.

Висновки відповідають поставленим у дисертації завданням та формують цілісне уявлення про проведене дослідження й отримані результати. Дисертацію завершують список джерел та літератури,

Теоретичне значення роботи полягає у формуванні нових підходів до вивчення й аналізу історії історичної науки та гуманітаристики загалом, зокрема до аналізу наукового та пресового дискурсу як виявів історіографічного мислення, які можна використовувати для досліджень цієї та близької тематики.

Практичне значення отриманих висновків та наукових положень дисертаційної роботи полягає у можливості їх використання при підготовці відповідних історичних навчальних курсів, дидактичних/навчально-методичних праць з історії польської історичної науки кінця XIX – початку XX ст., культурології й наукознавства, розробці курсів, що висвітлюють історію соціальних комунікацій регіону (напр., спеціалізованих курсів з історії наукової періодики Львова та Східної Галичини), України, Польщі й Східної Європи загалом.

Загалом, праця М. С. Кантора – методологічно й джерельно обґрунтоване та вивірене, системне дослідження з інтелектуальної історії історіографічної науки. Заснована на використанні новітніх міждисциплінарних підходів та широкого кола нових, раніше не публікованих архівних джерел, рецензована дисертаційна робота відкриває нові перспективи у студіях не лише над самим над розвитком, еволюції польської історичної думки XIX – першої половини XX ст., але й над історією козакознавчих досліджень та міфу козацтва і Давньої Речі Посполитої у Східній Європі загалом.

Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації.

Водночас робота викликає певні побажання:

- У методологічному плані варто говорити також про використання в дисертації категорій історії уявлень, міфів і стереотипів, тим більше, що в

тексті йдеться про історіографічні упередження та міфи польських вчених в поглядах на українські історичні реалії. Можливо, варто включити в категоріальний апарат дослідження такі поняття, як національний проєкт, національна ідентичність, національна міфологія й говорити про їхній вплив на історичний наратив чи історіографічний канон. Ця проблема, коли йдеться про патріотичний вимір польської історіографії, проглядається у самому тексті, і її варто розглянути також у методологічному розділі.

- Можливо, варто було б спочатку коротко окреслити джерельну та світоглядну генезу уявлень польських істориків кінця XIX ст. – першої половини XX ст. про козацтво (ранньомодерні польські тексти, романтичне козакофільство початку – першої половини XIX ст. /українська школа у польській літературі), адже в тексті дисертації йдеться й про антикозачі стереотипи, що перегувалися з ранньоновітніми польськими уявленнями, і про сліди романтичних/ сентиментальних візій у польському історичному дискурсі.

- Також доречно було б, на нашу думку, (очевидно, побіжно) повніше порівняти образ козацтва та його еволюцію в українській (від Д. Яворницького до М. Грушевського та І. Крип'якевича) та польській історіографії впродовж аналізованого у дисертації періоду (з кінця XIX до 1939 р.), тим більше, що це частково відображено в літературі дисертації. Такий підхід дозволив би показати подібне й відмінне у трактуванні козацького феномену та його генези з обох боків, і відповідно, краще виявити специфіку польського історичного дискурсу як реалізацію польського національного проєкту в конфронтації з українським.

- Варто, можливо, також звернути більшу увагу на сучасне українське трактування козацтва, козацького міфу, ментальності козацтва (відповідні роботи С. Плохія), походження й соціальної структури козацького соціуму (від праць В. Голобуцького до студій В. Смоля, О. Гуржія, Т. Чухліба, В. Брехуненка та інших) у порівнянні з концепціями сучасної польської історіографічної думки, про яку згадується в дисертації. Адже саме сучасна

історіографічна матриця впливає на оцінку польської та української історіографічної візії козацтва в минулому.

- Можна б також більше акцентувати на ідеологічному використанні історіографічних та історіософських концепцій козацтва у польському політичному дискурсі зазначеного періоду. (Наприклад, на тому, що образ козаків, поруч з образом гайдамаків, активно використовувався в українсько-польському ідеологічному протистоянні до й після польсько-української війни 1918–1919 рр. для її міфологізації). Відповідно, варто б подумати над шляхами й формами впливу тогочасного політичного дискурсу на історіографічний і навпаки – історіографічного та політичний у цьому питанні та підкреслити, в якому напрямі ці впливи розвивалися. Ця тема накреслена у дисертації, але (можливо, за браком місця) не висвітлена ширше (зокрема, може, й тому, що в четвертому розділі виклад хронологічно обмежений 1914 р.). Отже, її варто розвинути в майбутніх текстах.

- На нашу думку, в тексті подекуди слід уніфікувати написання прізвищ польських авторів, зокрема О. Галецького/Халецького, Л. Подгородецького/Подхородецького, М. Гандельсмана/Хандельсмана, Генрика/Хенрика Сенкевича, П. Ясеніци (в останньому випадку, можливо, варто б ще зауважити, що йдеться про псевдонім Леона Леха Бейнара) тощо, використовуючи вже прийняті в українській науковій літературі мовні варіанти.

- Варто також змінити окремі формулювання, напр. у реченні: «Такі зацікавлення зумовлені як значним пластом польських козакознавчих досліджень, що велися із XIX ст. й до сьогодення, так і значним впливом різноманітного наративу з окресленої проблематики на взаємне спостереження між представниками польського та українського народів. «(Підрозділ 1.2). Очевидно краще було, б певно, «на взаємне сприймання чи взаємосприйняття представників польського й українського народів». В іншому місці (розділ 3) варто стилістично виправити деякі формулювання, напр.:

«важливым стало визначення місця в історичних процесах появи важливого центру життя українського козацтва» тощо.

Однак ці побажання не впливають на загальне позитивне враження від дисертації і можуть бути використані в процесі підготовки майбутньої монографії.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам. Дисертацію написано науковим стилем, структура дисертації відповідає логіці здійсненого автором дослідження. Матеріал дисертації викладено чітко, послідовно, доступно. Зміст, структура, оформлення і кількість публікацій відповідають усім вимогам. Тому дисертаційну роботу «Історія українського козацтва в хві ст. у польській історіографії 1863–1939 років» слід визнати актуальною, завершеною та самостійною. Дослідження відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 12 січня 2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (зі змінами), «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» (Постанова Кабінету Міністрів України № 44 від 12 січня 2022 р. (зі змінами)), а її автор – **Марко Семенович Кантор** – заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник

відділу нової історії України

Інституту українознавства

ім. І. Крип'якевича НАН України

Р. Й. Голик

